

Проблеми імплементації в Україні Конвенції про права інвалідів у сфері реалізації їх прав на участь у культурному житті

Ю.Л. Юринець,
кандидат юридичних
наук, доцент ВНЗ
«Університет економіки
та права «КРОК»

Автором розглянуто проблеми імплементації в законодавство України та практику вимог Конвенції про права інвалідів (2006 р.) щодо забезпечення їх прав на участь у культурному житті.

Автором рассмотрены проблемы имплементации в законодательство Украины и практику требований Конвенции о правах инвалидов (2006 г.) по обеспечению их прав на участие в культурной жизни.

The problems in the implementation in Ukraine of the Ukrainian legislation and practice requirements of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006) to ensure their rights to participate in cultural life.

Ключові слова: Конвенція про права інвалідів, реабілітація інвалідів, участь у культурному житті, доступність.

Собственное национальное законодательство
не может служить критерием оценки самого себя.

Ф. Бекон

(цит. за В.М. Брижко «Порівняльне правознавство
у сфері інформаційного права»)

Постановка проблеми

Законом України від 16.12.2009 № 1767-VI (набрав чинності 30.12.2009) Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права інвалідів від 13.12.2006 (далі – Конвенція) [2] і Факультативний протокол до неї. Метою Конвенції визначено заохочення, захист і забезпечення повного й рівного здійснення інвалідами всіх прав людини й основоположних свобод, а також заохочення поважання притаманного їм достоїнства (ст. 1 Конвенції). Відповідно до ст. 4 цього документа, держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод усіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Водночас, на засіданні Громадської гуманітарної ради 22 грудня 2010 р. Президент України В.Ф. Янукович зазначив, що після ратифікації Верховною Радою Ук-

раїни Конвенції ООН про права інвалідів ні виконавчою, ні законодавчою гілками влади не зроблено суттєвих кроків для виконання вимог цього важливого документа і такий стан є неприпустимим [3].

У Концепції Загальнодержавної програми (далі – Концепція) [4] вказується, що більшість нормативно-правових актів у сфері захисту та дотримання прав інвалідів прийнято до підписання та ратифікації Конвенції, за умов дотримання принципів медичної моделі інвалідності, згідно з якою проблеми останніх розглядаються як такі, що зумовлені їх обмеженнями через стан здоров'я фізичними можливостями. Конвенція містить соціальну модель інвалідності, що передбачає залучення інвалідів до ефективної участі в житті суспільства нарівні з іншими громадянами, однак на законодавчому рівні не забезпечено повною мірою реалізацію прав інвалідів.

Одним із напрямів їх реалізації, згідно зі ст. 30 цього документа, є забезпечення участі в культурному житті. Як зазначають сучасні дослідження [5; 6 та ін.], з одного боку, така участь має реабілітаційний характер і спрямовується на соціальну інтеграцію; залучення осіб із обмеженими функціями до різних видів суспільної діяльності; їх активну участь у культурній творчості; активізацію та розвиток творчо-художнього потенціалу дітей і дорослих, засвоєння ними цінностей культури та мистецтва, а з іншого боку – саме в культурі та мистецтві громадяни з обмеженими можливостями можуть на рівних конкурувати з іншими людьми, досягати значних успіхів, використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал не лише для власного блага, а й для збагачення всього суспільства.

Отже, дослідження стану законодавчого забезпечення участі інвалідів у культурному житті є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Стан законодавчого забезпечення участі інвалідів у культурному житті в Україні в науковій літературі не досліджувався. Обговорення здійснюється, переважно, на рівні громадськості [7; 8 та ін.].

Водночас, у спеціальній літературі, присвяченій проблемам реабілітації інвалідів, їхній участі в культурному житті приділяється велика увага. У роботі Т.В. Гудіної «Инкультурация как реабилитационный компонент социокультурной интеграции детей-инвалидов» [9] підкреслено, що творча реабілітація не менш важлива, ніж медична. Вона є, з одного боку, одним із найбільш дієвих способів відновлення та розширення духовного світу, з іншого боку – засобом формування толерантного ставлення. Саме в мистецтві діти з відхиленням у розвитку можуть проявляти повною мірою всі свої таланти. Долучення інвалідів до художньо-творчих форм активності, регулярних занять різними видами художньої творчості, створення умов для досягнення високих результатів змінюють їхнє ставлення до самих себе, підвищують рівень самооцін-

ки. Активність у сфері творчої діяльності переконує в тому, що у людей з ослабленим здоров'ям, але певними художніми даними мистецтво формує позитивну мотивацію життєдіяльності, психологічний фон самоствердження і, зрештою, виконує реабілітуючі й адаптуючі функції.

У роботі М.М. Галкіна «Социокультурная реабилитация детей-инвалидов средствами изобразительного искусства» [10] вказано, що культура більшою мірою, ніж інші галузі людської діяльності, виявилася недоступною або мало доступною для інваліда через неадаптованість культурних установ і дорожнечу в першу чергу для інваліда. Разом з тим, саме культура може багато змінити в житті такої людини, адже саме творчий процес у сфері культурної діяльності та, зокрема, в галузі образотворчого мистецтва, духовній сфері, може перетворити її. Інвалід, позбавлений можливості нормального спілкування, відчуваючи фізичні й моральні страждання, може знайти в культурі і через культуру підтримку-опору в собі суспільстві. Опановуючи культурні цінності, домагаючись успіхів, скажімо, в галузі образотворчого мистецтва, він повному усвідомлює себе та перестає бути соціальним ізгоєм.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Частиною загальної проблеми забезпечення культурних прав громадян, що розглядається в цій роботі, є аналіз законодавства саме у сфері забезпечення культурних прав громадян-інвалідів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз стану законодавства України щодо забезпечення участі інвалідів у культурному житті та формулювання відповідних пропозицій.

Вклад основного матеріалу дослідження

У ст. 30 Конвенції встановлено такі вимоги до забезпечення участі інвалідів у культурному житті:

– держави-учасниці визнають право інвалідів брати участь нарівні з іншими в культурному житті й вживають усіх

належних заходів для забезпечення того, щоб інваліди:

а) мали доступ до творів культури в доступних форматах;

б) мали доступ до телевізійних програм, фільмів, театру та інших культурних заходів у доступних форматах;

с) мали доступ до таких місць культурних заходів чи послуг, як театри, музеї, кінотеатри, бібліотеки й туристичні послуги, а також мали найможливішою мірою доступ до пам'яток і об'єктів, що мають національну культурну значущість.

– держави-учасниці вживають належних заходів для того, щоб надати інвалідам можливість розвивати й використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал – не тільки для власного блага, а й для збагачення всього суспільства.

– держави-учасниці роблять відповідно до міжнародного права всі належні кроки для забезпечення того, щоб закони про захист прав інтелектуальної власності не ставали невинуватим чи дискримінаційним бар'єром для доступу інвалідів до творів культури.

Резолюцією 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. визначено «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» [11].

Згідно з Правилем 10 держави забезпечують залучення інвалідів до культурного життя і забезпечують їм можливість участі на рівній основі в культурному житті, для чого:

– держави повинні забезпечити, щоб інваліди, які проживають як у міських, так і сільських районах, мали можливість використовувати свій творчий, художній та інтелектуальний потенціал не лише для свого блага, а й для збагачення всього суспільства. Прикладами такої діяльності є заняття хореографією, музикою, літературою, театром, пластичними видами мистецтв, живопису і скульптури. Особливу увагу, особливо в країнах, що розвиваються, слід звернути на такі традиційні та сучасні види мистецтв, як лялькові постановки, декламування віршів і публічне читання прозових творів.

– держави повинні сприяти доступності

таких культурно-освітніх установ, як театри, музеї, кінотеатри та бібліотеки та можливості їх використання.

– держави повинні розробляти і використовувати спеціальні технічні засоби з метою розширення доступу інвалідів до літературних творів, фільмів і театральних постановок.

Правило 15 встановлює вимоги до законодавства, яке гарантувало б досягнення зазначених цілей. Згідно з ним національне законодавство, що стосується інвалідів, може існувати у двох видах. Права та обов'язки можуть бути закріплені в загальному чи спеціальному законодавстві. Останнє може бути встановлено за допомогою таких заходів, як:

а) прийняття окремого законодавства, що стосується виключно інвалідів;

б) включення питань, що стосуються інвалідів, до законів, пов'язаних із конкретними сферами;

с) спеціальна згадка інвалідів у текстах, які призначені для тлумачення існуючого законодавства.

Можлива також комбінація декількох вищевказаних підходів.

Розглянемо, як зазначені принципи віддзеркалено в чинному законодавстві України.

До спеціальних законів, що стосуються інвалідів, слід віднести Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [12] і Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [13]. Відповідно до першого:

– діяльність держави щодо інвалідів виявляється у створенні правових, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами для участі в суспільному житті та полягає, зокрема, у: виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу (об'єкти фізичного оточення), транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивіду-

альних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту (ст. 4);

– підприємства, установи та організації зобов'язані створювати умови для безперешкодного доступу інвалідів (у тому числі інвалідів, які використовують засоби пересування та собак-поводирів) до об'єктів фізичного оточення. Власники та виробники транспортних засобів, виробники та замовники інформації (друковані засоби масової інформації, телерадіоорганізації тощо), оператори та провайдери телекомунікацій повинні забезпечувати надання послуг і виробництво продукту з урахуванням потреб інвалідів (ст. 26);

– на об'єктах фізичного оточення інформація, що оприлюднюється, дублюється рельєфним літерно-цифровим або рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля) (ст. 26);

– місцеві органи державної влади зобов'язані забезпечувати інвалідам необхідні умови для вільного доступу і користування культурно-видовищними закладами (ст. 34).

Викладені норми мають, переважно, декларативний характер, не встановлюють конкретних гарантій та механізмів реалізації цих прав.

У Законі України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» встановлено, зокрема, склад та повноваження органів виконавчої влади, що здійснюють державне управління системою реабілітації інвалідів, у тому числі у сфері культури. Відповідно до цього документа:

– до органів виконавчої влади, які здійснюють державне управління системою реабілітації інвалідів, належать центральні органи виконавчої влади у сферах праці та соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, культури, фізичної культури і спорту, будівництва та архітектури, інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи, які в межах своїх повноважень займаються формуванням і реалізацією державної соціальної політики та/або здійснюють заходи з реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів (ст. 6);

– центральний орган виконавчої влади

у сфері праці та соціальної політики в межах своїх повноважень щодо здійснення державної політики у сфері реабілітації інвалідів, зокрема, організовує здійснення заходів щодо забезпечення інвалідів, дітей-інвалідів соціальним, культурним та інформаційним обслуговуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення, спеціальним автотранспортом, заняття фізичною культурою, дозвілля (ст. 9).

Водночас, якщо звернутися до Положення про Міністерство культури України [14], що регулює діяльність центрального органу виконавчої влади у сфері культури, то в ньому не згадується про обов'язки міністерства стосовно інвалідів. Слід також зазначити, що в Переліку центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов'язань, що впливають із членства України в міжнародних організаціях [15], Міністерство культури України не зазначено серед тих державних органів, що відповідають за взаємодію з Комітетом з прав інвалідів.

Водночас, у Положенні про Міністерство соціальної політики України [16] взагалі не згадується про його роль у забезпеченні участі інвалідів в культурному житті. Переважають положення щодо роботи міністерства стосовно матеріального забезпечення інвалідів, а не їх активної участі в житті суспільства, що не відповідає Конвенції та визнано як недолік у «Концепції Загальнодержавної програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів та розвитку системи реабілітації інвалідів» на період до 2020 року». Таке адміністративно-правове регулювання не сприяє активізації роботи центральних органів виконавчої влади щодо участі інвалідів у культурному житті.

Так, Конвенція приділяє значну увагу засвоєнню та поширенню абетки Брайля (ст.ст. 2, 9, 21, 24). Зокрема, це визнано однією з важливих умов для забезпечення права інвалідів на свободу висловлення думки та переконань, зокрема свободу шукати, отримувати й поширювати інфор-

мацію та ідеї нарівні з іншими, користуючись за власним вибором усіма формами спілкування, визначеними в ст. 2. Однак, щодо цього напряму в Україні відсутня системна державна підтримка.

Наприклад, «Порядком забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення» [17] книжки, видані шрифтом Брайля, не віднесено до спеціальних засобів спілкування та обміну інформацією, а тому видавати їх державним коштом – незаконно, що значно ускладнює комплектування спеціалізованих бібліотек. Це прямо суперечить ст. 2 Конвенції, відповідно до якої спілкування включає використання мов, текстів, абетки Брайля, тактильного спілкування, великого шрифту. Так, за даними статті «Бібліотека для сліпих» [8], за відсутності державної підтримки друкування книжок шрифтом Брайля можливе в межах до 10 примірників на 50 000 людей в Україні з глибоким порушенням зору.

До інших проблем книговидання для таких людей відносяться:

- низька якість картону, на якому друкуються книжки шрифтом Брайля (у Росії їх друкують на спеціальному цупкому й гладенькому папері – перфокартковому);

- не видаються книжки збільшеним шрифтом, хоча у світі це є нормальною практикою й прямо передбачено Конвенцією;

- не друкується музична брайлівська література, хоча серед незрячих людей багато музикально обдарованих (крапкові ноти видають у Росії).

Для порівняння зазначимо, що Російська державна бібліотека для сліпих, за державного фінансування і державного статусу, має майже мільйон одиниць зберігання літератури, орієнтованої на людей із порушенням зору [18].

Не містить належних гарантій забезпечення участі інвалідів у культурному житті й спеціальне законодавство про культуру.

Так, згідно з ч. 2 ст. 8 базового Закону України «Про культуру» [19], діти до-

шкільного віку, учні, студенти, пенсіонери, інваліди мають право на відвідування державних і комунальних закладів культури, позашкільних закладів освіти галузі культури на пільгових умовах, передбачених законодавством. Цією нормою гарантії інвалідам у сфері культури з боку вказаного закону обмежуються, хоча виникає питання можливості скористатися цією пільгою за умови відсутності гарантій доступності (ст. 9 Конвенції).

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про музеї та музейну справу» [20] під час проектування та експлуатації музейних приміщень враховуються потреби дітей, інвалідів, громадян похилого віку в доступі до культурної спадщини.

Разом із тим, у законах України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» [21] та «Про Національний архівний фонд і архівні установи» [22] не передбачено положення щодо врахування інтересів інвалідів, хоча саме в цій сфері існують досить гуманні пропозиції щодо забезпечення доступності бібліотечних та архівних фондів для інвалідів. Про цьому йдеться не лише про можливість дістатися до приміщень бібліотек та/або архівних установ, а й про доступність до практичного користування фондами. Як зазначається в роботі Г.І. Кукатової «Роль библиотек в социальной реабилитации инвалидов. Состояние проблемы и пути ее решения» [23], кожна загальнодоступна бібліотека повинна гарантувати вільний доступ до своїх фондів усім громадянам, які проживають в зоні її обслуговування, включаючи інвалідів та людей похилого віку. Так, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій (ІФЛА) виробила рекомендації стосовно доступу до бібліотек для людей із обмеженими можливостями [24], орієнтовані на всі типи бібліотек: громадські, академічні, шкільні, спеціальні (public, academic, school, special). Як зазначено в преамбулі до цих рекомендацій, забезпечення доступності пов'язане з певними витратами. Водночас, безліч поліпшень можуть бути реалізовані з невеликою кількістю грошей – або, можливо, без будь-яких витрат, зокрема, через зміну ставлення співробіт-

ників. (Many improvements, however, can be implemented with very small amounts of money – or possibly without any costs. The solution can often be found through a change of staff attitude and thinking in new ways). У контексті доступу до матеріалів і послуг рекомендовано:

– належна організація простору бібліотеки: чіткі й такі, що легко читаються, знаки з піктограмами; полиці, доступні для людини на візку; різної висоти комп'ютерні столи та столи для читання; стільці з міцними підлокітниками; безперешкодний прохід між книжковими шафами, зокрема, для людей в інвалідних візках; наявність підйомника для інвалідних візків або рампи, якщо бібліотека має більше одного рівня; персонал, навчений надавати допомогу відвідувачам у разі надзвичайної ситуації;

– довідковий/інформаційний стіл: регульований стіл; стільці, придатні для людей похилого віку та відвідувачів із особливими потребами; індукційна петлева система для осіб з обмеженнями слуху;

– інші заходи.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [25], державні соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки інвалідів, осіб похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, та інших осіб, які потребують соціальної підтримки. З цією метою, зокрема, визначаються: перелік послуг, які надаються закладами соціального обслуговування і фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів і соціальних фондів; норми соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів і дітей, які перебувають на утриманні держави.

Отже, важливою складовою частиною забезпечення доступності інвалідів до

культурного надбання є фіксація вимог Конвенції та сучасних підходів міжнародних організацій у відповідних державних соціальних стандартах.

Висновки

Викладене дає змогу дійти таких висновків:

1. Реалізація прав інвалідів у сфері культури не знайшла належного втілення в українському законодавстві та практиці.

2. У Положенні про Міністерство культури України необхідно визначити, що цей орган є відповідальним за реалізацію прав інвалідів у сфері культури в контексті Конвенції про права інвалідів, а також доповнити Міністерством культури України Перелік центральних органів виконавчої влади, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в Комітеті з прав інвалідів.

3. Розробити (доповнити) державні соціальні стандарти щодо гарантій доступу інвалідів до культурних надбань, зокрема, встановити нормативи оснащення бібліотек та архівів необхідним обладнанням, нормативи комплектації бібліотек виданнями, придатними для сприйняття особами з порушенням зору (друк абеткою Брайля, великим шрифтом тощо).

4. Доповнити закони України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» та «Про Національний архівний фонд і архівні установи» конкретними положеннями про дотримання зазначених стандартів.

5. Доповнити «Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення» в якості спеціальних засобів спілкування та обміну інформацією виданнями, придатними для її сприйняття особами з порушенням зору (надруковані абеткою Брайля, великим шрифтом тощо) з метою забезпечення державного фінансування таких видань.

Список використаних джерел

1. Брижко В.М. Порівняльне правознавство у сфері інформаційного права / В.М. Брижко // Інформація і право. – 2012. – № 1(4). – С. 23-32.

2. Конвенція про права інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

3. Виступ Президента України на засіданні Громадської гуманітарної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/20728.html>
4. Концепція Загальнодержавної програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів та розвитку системи реабілітації інвалідів» на період до 2020 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.03.2011 № 245-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/245-2011-%D1%80>
5. Бочелюк В.Й. Психологія людини з обмеженими можливостями : навч. посіб / В.Й. Бочелюк, А.В. Турубарова. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 264 с.
6. Петрова І. Проектування в соціально-культурній сфері : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / І. Петрова. – К. : КНУКіМ, 2007. – 372 с.
7. Чумак С. Національний план дій по виконанню Конвенції про права інвалідів – міф чи реальність? / С. Чумак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%20%D0%A7%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BA/711/>
8. Бібліотека для сліпих / Друг читача [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsiknygu.net.ua/neformat/9900/>
9. Гудина Т.В. Инкультурация как реабилитационный компонент социокультурной интеграции детей-инвалидов / Т.В. Гудина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Psihologia/8_88686.doc.htm
10. Галкин Н.Н. Социокультурная реабилитация детей-инвалидов средствами изобразительно-го искусства: автореф. дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н.Н. Галкин. – Краснодар, 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsiokulturnaya-reabilitatsiya-detei-invalidov-sredstvami-izobrazitel'nogo-iskusstva>
11. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов: утв. Резолюцией 48/96 Генеральной Ассамблеи ООН от 20.12.1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_306
12. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 21. – С. 252.
13. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 2-3. – С. 36.
14. Положення про Міністерство культури України; затв. Указом Президента України від 06.04.2011 № 388/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/388/2011>
15. Перелік центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, відповідальних за виконання зобов'язань, що випливають із членства України в міжнародних організаціях; затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.09.2002 № 1371 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1276-2011-%D0%BF>
16. Положення про Міністерство соціальної політики України; затв. Указом Президента України від 06.04.2011 № 389/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/389/2011>
17. Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення; затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2006 № 1652 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1652-2006-%D0%BF>
18. Российская государственная библиотека для слепых (РГБС): Общие сведения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rgbs.ru/ru/std/info/general/>
19. Закон України «Про культуру» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – С. 168.
20. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 13. – С. 191 (зі змін., внес. згідно з Законом України № 1709–VI від 05.11.2009 // ВВР. – 2004. – № 9. – С. 79).
21. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 7. – С. 45 (у ред. Закону України № 1561-III від 16.03.2000 // ВВР. – 2000. – № 23. – С. 177).

22. Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – С. 86 (у ред. Закону України № 2888-III від 13.12.2001 // ВВР. – 2002. – № 11. – С. 81).

23. *Кукатова Г.И.* Роль библиотек в социальной реабилитации инвалидов. Состояние проблемы и пути ее решения / Г.И. Кукатова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea97/doc/s6/s6doc7.html>

24. Access to libraries for persons with disabilities – Checklist / By Birgitta Irvall and Gyda Skat Nielsen. – The Hague, IFLA Headquarters, 2005. – (IFLA Professional Reports: 89). – ISBN 9077897046 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.ifla.org/VII/s9/nd1/iflapr-89e.pdf>

25. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – С. 409.